

В. П. ПЕТРОВ

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ КОРЧАЦЬКОГО ТИПУ

(до постановки проблеми)

Правобережне Полісся—земля древлян—в археологічній літературі розглядається як особлива племінна й культурно-типологічна єдність.

Спираючись на широкий документальний матеріал, зібраний у капітальній праці «Розкопки в землі древлян», В. Б. Антонович дійшов до висновку, що в північній смузі Волині та Київщини майже всі кургани належать до одного поховального типу¹. На його думку, цей обрядовий тип поширений на території «від Ірпеня й Роставиці на півдні до Прип'яті на півночі та від Дніпра на сході до горішніх течій Тетерева й Ужа на заході й далі в цьому напрямку до Случі»². В місцевості, окресленій згаданими границями, за підрахунками автора, налічувалось 307 могильників з принаймні 7400 курганами. З них розкопано було 289 курганів.

Оскільки майже в усіх курганах, за дуже незначними винятками, були виявлені переважно трупопокладення, В. Б. Антонович висунув твердження, що трупопокладення з курганными насипами становлять собою окремий племінний обрядовий тип, специфічно пов'язаний з древлянами й Древлянською землею, датований «кінцем доісторичного залізного віку», «часом, ще передував запровадженню християнства»³.

Стверджуючи, що для древлянського поховального обряду цього часу характерні виключно трупопокладення, В. Б. Антонович вважав спалення чужим, невластивим для правобережного Полісся. За його спостереженнями, з усіх курганів, розкопаних в землі древлян, лише три були з трупоспаленням, нагадували сіверянський поховальний тип і належали чужинцям⁴.

Провідна думка В. Б. Антоновича цілком ясна: за досліджуваної доби, в період VII—IX ст., на землі древлян існує лише один поховаль-

¹ В. Б. Антонович, *Раскопки в земле древлян*, МАР, № 11, СПб., 1893, стор. 1.

² Там же, стор. 2—3.

³ В. Б. Антонович, вказ. праця, стор. 2—3. Про кургани Житомирського могильника С. С. Гамченко писав: «Кургани насипано, певне, приблизно між VII та IX ст. н. е.» (С. Гамченко, *Житомирский могильник*, Археологическое исследование житомирской группы курганов, Житомир, 1888, стор. 113, прим. 1). Такої ж думки дотримується й В. Б. Антонович, див. «Волинь», 1886, № 87.

⁴ В. Б. Антонович, вказ. праця, стор. 9—10. Подібно до В. Б. Антоновича, В. З. Завитневич теж приписував трупоспалення в Поліссі «іноплеменним пришельцям, які не захотіли змішуватися з тубільцями ні в обряді, ані в місці поховання» (В. З. Завитневич, *Археологическая экскурсия в Полесье*, Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца, кн. 4, К., 1890, стор. 10, 23).

ний обряд — трупопокладення; що ж до відмінного способу поховання — трупоспалення, то цей обрядовий тип не має відношення до древлян. Це — сіверянський поховальний обряд, свідчення тимчасового перебування чужинців на даній території, не більше як випадок і виняток.

Через три роки після виходу книги В. Б. Антоновича «Розкопки в землі древлян», в 1896 р., С. С. Гамченко за дорученням Археологічної комісії провів розкопки на р. Случі. В 1901 р. він опублікував в «Трудах XI АС» результати своїх польових досліджень⁵. З 32 курганів, розкопаних ним на р. Случі, 15 було з трупоспаленням.

Цілком погоджуючись, що курганні поховання з трупопокладенням припадають на час між VII та IX ст., і повністю поділяючи погляд

Рис. 1. Корчак — 1, 2, 4, 5, 6; Селець — 3.

В. Б. Антоновича щодо трупопокладень та їх датування, С. С. Гамченко розійшовся з своїм попередником в погляді на трупоспалення. На підставі матеріалів власних розкопок 1896 р. він висунув твердження, що «давніше» в землі древлян були загально поширені трупоспалення. За Гамченком, ці трупоспалення не мають відношення до сіверян. Вони не були принесені сюди із-

зовні. Це такий же тубільний обрядовий тип, як і трупопокладення, але більш давній в порівнянні з ним⁶.

В 1901 р. С. С. Гамченко ще не міг більш точно назвати пам'ятки цієї «давнішньої» доби, визначити їх спільні культурно-типологічні ознаки та певніше окреслити часові межі їх поширення. Наступний крок було здійснено лише через 20 років, коли С. С. Гамченко виявив на Тетереві пам'ятки, які він визначив як пам'ятки типу Корчака. У 1921 р., при обслідуванні тетерівського Лівобережжя, проводячи розкопки в с. Корчак, за 12 км на захід від м. Житомира, він розкопав два могильники, один курганний, другий безкурганний, обидва з трупоспаленням і з то- жомним інвентарем.

Аналогічні могильники С. С. Гамченко знайшов у суміжних місцевостях на річках Перлівка, Лісова Кам'янка, Бобрівка й Коденка, при- тоці р. Гуйви та в ряді інших місць⁷.

Дослідження С. С. Гамченка продовжив І. Ф. Левицький. У 1925 р. він розкопав кургани з трупоспаленням та з посудом корчацького типу на р. Ужі біля с. Селець та в інших суміжних пунктах⁸.

Відкриття пам'яток типу Корчака було значним досягненням в ар-

⁵ С. С. Гамченко, Розкопки в басейні р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха), Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 355—403.

⁶ Якщо В. Б. Антонович дотримувався погляду, що зміна обряду — свідчення про зміну населення, то С. С. Гамченко виступив проти цього положення. Він писав: «Значна ідейна різниця між звичаями трупоспалення та похованнями в трунах очевидна; але це, на мій погляд, лише констатує великий злам у поглядах тодішнього жителя Древлянської землі, а ніяк не може правити за вказівку на іншу народність» (С. С. Гамченко, Розкопки в басейні р. Случи, стор. 388).

⁷ С. С. Гамченко, Пятилетие археологических исследований на Волыни (1919—1923.), Науковий архів ІА АН УРСР.

⁸ І. Ф. Левицький, Археологічні дослідження в районі с. Народичі, ст. Шарно, Уманці, Булев, Селець, Болотниця року 1925, Науковий архів ІА АН УРСР.

хеологічному вивченні Полісся, що дозволило виділити пам'ятки корчацького типу в окрему культурно-типологічну групу (рис. 1, 1—6; рис. 2, 1—2).

Як згадано вище, С. С. Гамченко виявив в с. Корчак два могильники. В курганному могильнику з 27 уцілілих курганів він розкопав вісім; всі вони були з трупоспаленнями. Два поховання виявилися з кострищем, інші шість без кострища, з спаленням на стороні. Усі без винятку трупоспалення були урнові: в п'ятих з них урни були покриті (в трьох випадках — посудиною, в інших — глиняною покришкою та каменем); в трьох похованнях урни не були покриті. Додаткові посудини трапилися ще двічі. Одне з курганних трупоспалень було в прямокутній ямі, обставленій плитами та камінням, перекритій зверху і знизу дерев'яним настилем. Урну з рештками спалення встановлювали в верхній частині насипу (3 могили), на рівні давнього горизонту (2 могили), в ямі нижче горизонту (2 могили).

Інвентар поховань незначний. Крім посуду, в п'яти похованнях знайдено крем'яні відщепи з слідами перебування у вогні, глиняне біконічне пряслице та кістки тварин (бика й кабана). Два поховання були без інвентаря⁹.

Безкурганний могильник, розкопаний С. С. Гамченком вище по течії р. Тетерева на захід від курганного могильника, мав 11 поховань. Усі вони являля собою трупоспалення в ямах, обставлених плитами та камінням. Десять з них були урнові і лише одне — безурнове. У дев'яти випадках поховання були без кострища, спалення було виконано поза похованням, в двох — з кострищем, отже, — з похованням на місці спалення. У п'яти випадках урна лишилася непокритою; в трьох була покрита глиняною покришкою, в двох — кам'яною плиткою.

В інвентарі поховань безкурганного могильника, крім урн з рештками спалення, подекуди траплялися зайві посудини, одна або дві. Крем'яні відщепи становили невід'ємну ознаку інвентаря десятих поховань. Глиняне пряслице знайдено в одному похованні (як і глиняний круглий «хлібець»). Без інвентарних знахідок було одне поховання.

Розкопки 1948 р. В. К. Гончарова в урочищі Лука на р. Гнилоп'яті, поблизу с. Райки, та розкопки І. П. Русанової в с. Корчак в 1959—1960 рр. показали, що могильникам з трупоспаленнями корчацького типу відповідають поселення з житлами типу напівземлянок, які опалювалися печами-кам'янками, складеними з булижників.

До складу інвентаря селищ, розкопаних поблизу с. Корчак, входили речі, які зустрічалися в похованнях: ліпний посуд тих же форм, глиняні сковорідки, біконічні пряслиця, круглі «хлібці».

В урочищі Лука були виявлені аналогічні житла — напівземлянки, прямокутної форми, стовпової конструкції, розміром 3,8×3,4 м, з печами кам'янками. Фрагменти кераміки, знайдені в цих житлах, не відрізнялися від звичайних корчацьких посудин.

Як уже згадувалося, кургани Житомирського могильника, для якого — на відміну від корчацьких поховань з трупоспаленням — характерні трупопокладення під курганними насипами в дерев'яних трунах, збитих залізними цвяхами, зроблений на гончарському крузі посуд, шиферні пряслиця, вискові кільця, браслети, відра з залізними обручами,

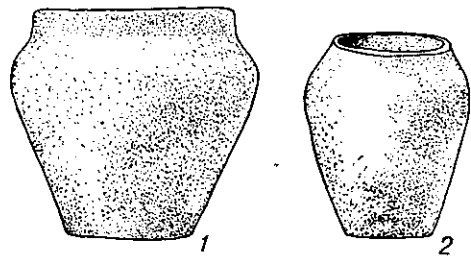

Рис. 2. Селець — 1, 2.

⁹ С. С. Гамченко, Пятилетие археологических исследований на Волыни, стор. 52—66.

залізні ножі, серпи, кресала тощо¹⁰, датуються часом десь між VII та XI ст. Для нас важлива тут не стільки точність датування, скільки можливість розмежування двох етапів: одного, більш давнього, репрезентованого Корчаком, та пізнішого, до якого належать могильники з курганами похованнями та інвентарем, подібним до знайденого в Житомирському могильнику.

Таке зіставлення дозволяє не тільки розмежувати корчацькі трупоспалення та пізніші курганні могильники з трупопокладенням, але й визнати, що в Древлянській землі протягом другої половини I тисячоліття відбувся процес переходу від «звичаю трупоспалення» до «поховань в трунах», як це відзначає С. С. Гамченко, говорячи про «великий злам у поглядах тодішнього жителя Древлянської землі» й заперечуючи при цьому можливість зміни населення¹¹.

Це явище переходу від одного обряду до іншого, від трупоспалення до трупопокладення, тим більше заслуговує на увагу з нашого боку, що подібний процес спостерігається не тільки в Подніпров'ї на правобережному Поліссі, в межах Древлянської землі, а й на інших суміжних територіях, де засвідчені типологічно споріднені пам'ятки.

Чітке типологічно-хронологічне протиставлення пам'яток корчацького типу з трупоспаленням і ліпним посудом та курганних могильників з трупопокладенням і гончарним посудом кінця I тисячоліття примушує поставити питання про форми переходу від одного періоду до другого, від одного типу пам'яток до другого.

С. С. Гамченко висунув це питання ще під час своїх розкопок на Случі, коментуючи їх результати. На Случі йому трапилися могильники, в яких поєднувалися кургани з трупопокладенням та з трупоспаленням. Він писав з цього приводу: «Сумісне в одній курганній групі... розташування поховального типу трупоспалення та поховального типу поховання в дубовій труні цілком, на мою думку, стверджує моє припущення, що в древлян давніше існував звичай трупоспалення»¹².

За свідченням С. С. Гамченка, в деяких розкопаних ним могильниках цього перехідного етапу кургани з трупоспаленням та з трупопокладенням розміщувалися поруч в окремих групах. Він згадує також про трупоспалення, в яких замість ліпного посуду вже траплявся посуд, зроблений на гончарському крузі, та інші речі, властиві трупопокладенням, але не властиві корчацьким трупоспаленням.

Наявність подібних перехідних форм поховань з поєднанням елементів відмінних типологічних категорій свідчить, що перехід стався не відразу, не раптово, а поступово, в процесі взаємопроникнення та змішування. На жаль, на сьогодні могильники цих проміжних груп ще надто мало досліджені на Поліссі й взагалі на Подніпров'ї.

* * *

*

При всій чіткості розмежування пам'яток корчацького типу і пам'яток типу й часу Житомирського могильника, далеко менш ясним лишається питання про відношення Корчака до інших археологічних культур Подніпров'я, насамперед до черняхівської культури.

Щоправда, для вирішення цього питання у нас нема інших підстав і матеріалів крім черняхівських знахідок в корчацьких пам'ятках. Власне, справа йде лише про дві знахідки, виявлені свого часу С. С. Гамченком в 1921 р. В Корчаку в одному з курганних поховань трапилася характерна черняхівська миска. В безкурганному могильнику біля с. Катеринівки на р. Перлівці поруч з звичайними корчацькими похо-

¹⁰ В. Б. Антонович, вказ. праця, стор. 67—73.

¹¹ С. С. Гамченко, Раскопки в бассейне р. Случи..., стор. 388.

¹² Там же, стор. 384.

ваннями було знайдено черняхівське поховання з багатим і різноманітним інвентарем¹³.

На карті, доданій до статті М. О. Тиханової «Про локальні варіанти черняхівської культури», на Тетереві, в районі Житомира, черняхівські пам'ятки взагалі не позначені. Нижче Тетерева, на південь від Житомира, під № 185 значиться лише Пряжів та під № 186 — Слободище. Відповідно до цього М. О. Тиханова зазначає: «Пам'ятки черняхівської культури на правобережжі Дніпра розташовуються в межах лісостепової смуги та пограниччя з степом; до смуги лісів вони не заходять. На північ від верхів'я р. Ірпеня й течії р. Стугни не виявлено досі жодної пам'ятки черняхівської культури»¹⁴. Отже, територія Древлянської землі вилучається, таким чином, з області поширення черняхівської культури.

З цим твердженням можна погодитися, але тут потрібні деякі уточнення. На території Древлянської землі, в межиріччі Ірпінь — Тетерів — Прип'ять, доводиться відрізнити дві смуги: одну на південь та другу на північ від Тетерева. Тетерівське правобережжя становить область черняхівської периферії, де пам'ятки черняхівського типу чертуються з корчацькими.

Тетерівське Лівобережжя, територія на північ від Тетерева, в свою чергу, становить собою область суцільного поширення корчацьких пам'яток. Пам'ятки черняхівського типу тут поки що не виявлені, але сюди проникають деякі окремі речі, епізодичні поховання, поодинокі черняхівські посудини тощо.

Що можна сказати в цьому зв'язку про хронологічний та типологічний стик Корчака з Черняховим? Дехто з дослідників ладен датувати Корчак і Черняхів одним часом — III—IV ст. н. е.¹⁵ і пов'язувати появу корчацьких урн саме з черняхівським часом¹⁶.

Знахідки черняхівського посуду в Корчаку та в Катеринівці, про які згадувалося вище, дають підставу говорити про стик двох культур, але нічого не додають до питання про тривалість цього стику. Корчак досягає черняхівської доби, стикається з нею, але як довго тривало це співіснування, нам поки що не відомо.

Значно менше підстав пов'язувати появу корчацьких урн з черняхівським етапом, оскільки ці урни та гончарський черняхівський посуд ні генетично, ні типологічно не мають між собою нічого спільного¹⁷. Черняхівські знахідки спостерігаються подекуди на корчацькій території, але це проникнення не має культурно-типологічного впливу на Корчак. Корчак зберігає свою самобутність не тільки в кераміці, а й в складі інвентарних комплексів, типі жител, обрядовому ритуалі тощо.

* * *

*

Не менш важливим є питання про взаємини між Корчаком та пам'ятками зарубинецько-корчуватівського й чаплинського типу в районі Середнього Подніпров'я та нижньої Прип'яті.

¹³ С. С. Гамченко, Пятилетие археологических раскопок на Волини, стор. 82.

¹⁴ М. А. Тиханова, О локальных вариантах черняховской культуры, СА, 1957, кн. IV, стор. 171, рис. 1.

¹⁵ Такої думки дотримується І. С. Винокур: «Корчацька група пам'яток на території Східної Волині в цілому є одночасною матеріалам черняхівської культури. Корчацькі поселення існували тут уже в III—IV віках н. е. (І. С. Винокур, Старожитності Східної Волині, Чернівці, 1960, стор. 71).

¹⁶ «На час появи цієї кераміки (типу Корчака.— В. П.) вказують знахідки чорних лощених мисок, характерних для полів поховань черняхівського типу в кургані біля Корчака та безкурганному похованні біля Катеринівки» (И. П. Русанова, СА, 1958, № 4, стор. 38).

¹⁷ «Черняхівська кераміка не має нічого спільного з керамікою житомирського типу (тобто Корчака.— В. П.)» — И. П. Русанова, Археологические памятники древлян. Автореферат диссертации, М., 1960, стор. 10.

Дослідники так або інакше пов'язували Корчак і Зарубинці, розглядаючи Корчак або як пізню видозміну зарубинецької культури, або як проміжний етап між зарубинецькою культурою та добою Київської Русі. Так, В. М. Даниленко до числа пам'яток зарубинецької культури середини I тисячоліття відносить Бортничі, Нові Безрадиці, Клепче на Дніпрі, Корчак на Волині, Волинцево (урочище Трифон) та ін.¹⁸ Ю. В. Кухаренко обстоював думку, що Корчак на правобережному Поліссі заступив пам'ятки зарубинецької культури¹⁹. За визначенням І. П. Русанової, Корчак становить собою «посередню ланку між культурою полів поховань зарубинецького типу та древлянською середньовічною культурою»²⁰. М. Ю. Брайчевський бачить в корчацьких пам'ятках «особливий тип пам'яток, які є пережитком традицій зарубинецько-корчуватівської культури в більш пізній час»²¹.

Що слід сказати з цього приводу: чи справді Корчак заступає безпосередньо Зарубинці — Чаплино, становить їх пізніший деформований пережиток, елемент їх розвитку, чи, може, Корчак — це продукт зовсім інших зв'язків і взаємин? Чи справа йде про вузьку локальну, суто місцеву лінію розвитку від Зарубинців — Чаплина до Корчака, що відбувався в замкнених рамках правобережного Полісся, чи, навпаки, треба говорити про процес, значно ширший за своїм обсягом і значенням?

Пам'ятки зарубинецького й чаплинського типу належать, як відомо, до часів середнього або середнього й пізнього латену. Вони датуються в основному II ст. до н. е. — I ст. н. е. Що ж до Корчака, то, хоч ми досі й не знаємо його нижньої часової границі, загальна його належність до пам'яток середини I тисячоліття н. е. навряд чи підлягає сумніву.

Між Корчаком й Зарубинцями — Чаплиним в їх культурно-типологічній структурі є виразні елементи зв'язку, насамперед, найголовніше — їх обрядова тотожність. Для пам'яток обох груп однаково характерне трупоспалення. Але існують між ними й істотні відміни. Для зарубинецького часу характерні виключно безкурганні могильники, поля поховань. На відміну від цього на етапі Корчака поруч співіснують могильники курганні й безкурганні.

Певна різниця може бути відзначена також й щодо співвідношення урнових та безурнових поховань. Так, приміром, в Чаплинському могильнику на тій же території Полісся всі трупоспалення виключно безурнові, в Корчаку вони переважно урнові, хоч подекуди зрідка трапляються й безурнові.

Заслуговує на увагу ще одна обставина. В Корчуватому й Чаплині не відзначено трупоспалень в кистах — ямах, обставлених каменями. В корчацьких похованнях вони трапляються раз у раз — явище або успадковане від дозарубинецьких часів, або ж обрядова норма, яка відповідає аналогічним явищам в синхронних пам'ятках Нижньої Наддунайщини, про що йтиме мова далі.

Звичайну ознаку обрядового поховального інвентаря в Корчаку становлять знахідки крем'яних відщепів; їх зовсім немає ні в Чаплині, ні в Корчуватому.

В інвентарі зарубинецько-корчуватівських пам'яток Середнього Подніпров'я та в чаплинських пам'ятках Полісся, як пам'ятках доби середнього й пізнього латену, постійно трапляються знахідки металевих

¹⁸ В. Н. Даниленко, Славянские памятники н. э. в бассейне Днепра, КСИА, в. 4, К., 1955, стор. 28.

¹⁹ Ю. В. Кухаренко, О памятниках раннеславянского времени на Полесье УССР, КСИА, в. 4, К., 1955, стор. 48; його ж, Славянские древности V—IX веков на территории Припятского Полесья, КСИИМК, в. 57, М., 1955, стор. 37.

²⁰ І. П. Русанова, Археологические памятники древлян, стор. 6.

²¹ М. Ю. Брайчевський, Стародавні східні слов'яни, Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 330.

речей, різноманітних бронзових прикрас та інших виробів, в тому числі фібул середньо- та пізньолатенської схем. Для корчацьких пам'яток, як пам'яток іншої доби, цей речовий комплекс не властивий.

Це стосується і керамічних комплексів. До складу керамічного комплексу в інвентарі Корчуватівського могильника входить посуд найрізноманітніших форм і груп, кухлики з вушком, глеки й миски різного типу, посудини з наліпними дужками, великі корчаги тощо. Все це відсутнє в Корчаку. Проте між керамікою зарубинецько-чаплинських пам'яток та Корчаком є певний виразний зв'язок. Корчацькі урни з витягненим, довгастим тулубом, позбавлені шийки або з дуже короткою, не відігнутою назвни шийкою, знаходять собі характерні аналогії у відповідних посудинах зарубинецьких і чаплинських пам'яток Середнього Подніпров'я та нижньої Прип'яті. Так, приміром, корчацька урна з фондів Житомирського музею має велику схожість з посудиною № 176 з Корчуватівського могильника (рис. 3) ²².

Рис. 3. Посудина з Корчуватівського могильника.

Пам'ятки зарубинецько-корчуватівського й чаплинського типів поширені в Середньому Подніпров'ї та на нижній Прип'яті. На жаль, область, на якій поширений Корчак, ще не досить обслідувана, щоб говорити щось певне про зарубинецькі пам'ятки на тетерівському Лівобережжі — основній території корчацьких пам'яток. Лише дальші польові дослідження дозволять внести ясність в це питання.

У 1955 р. Ю. В. Кухаренко вказав на подібність корчацького посуду до посуду празького типу, датованого на Заході V—VII ст. н. е. ²³ Згодом він виступив з твердженням, що пам'ятки корчацького типу слід визначати як пам'ятки празького типу ²⁴. Якою ж мірою можна ототожнювати або зближувати Корчак та пам'ятки Поморав'я, Карпатської улоговини й взагалі Наддунайщини? Як досі ставилося питання про взаємини древлянської племінної культури та західних слов'ян? І. П. Русанова включає матеріальну культуру Древлянської землі в коло західно-слов'янських старожитностей. «Вивчення археологічних пам'яток другої половини I тисячоліття, поширених на території древлян, — пише І. П. Русанова, — дозволяє зробити поки що попередній висновок про характер культури древлян цього часу. Певно, їх культура була дуже близька роменсько-боршівській, але мала свої відміни й була щільніше пов'язана з культурами західних слов'янських областей. Західні зв'язки якнайдуше відчуваються на матеріалі середини I тисячоліття й простежуються аж до початку II тисячоліття (за матеріалами курганів з трупопокладенням)» ²⁵.

²² Вперше на цю типологічну схожість звернула увагу Є. В. Махно в своїй кандидатській дисертації «Пам'ятки культури полів поховань в межиріччі Рось—Тетерів», К., 1949, стор. 328. Ю. В. Кухаренко відзначив подібний посуд на території прип'ятського Полісся в Велимичах, Воронні, Отвержичах та ін.

²³ Ю. В. Кухаренко, *Славянские древности...*, стор. 37.

²⁴ Ю. В. Кухаренко, *Памятники пражского типа на территории Поднепровья, Slavica antiqua*, т. VII, 1960, стор. 112.

²⁵ И. П. Русанова, *СА*, 1958, № 4, стор. 46.

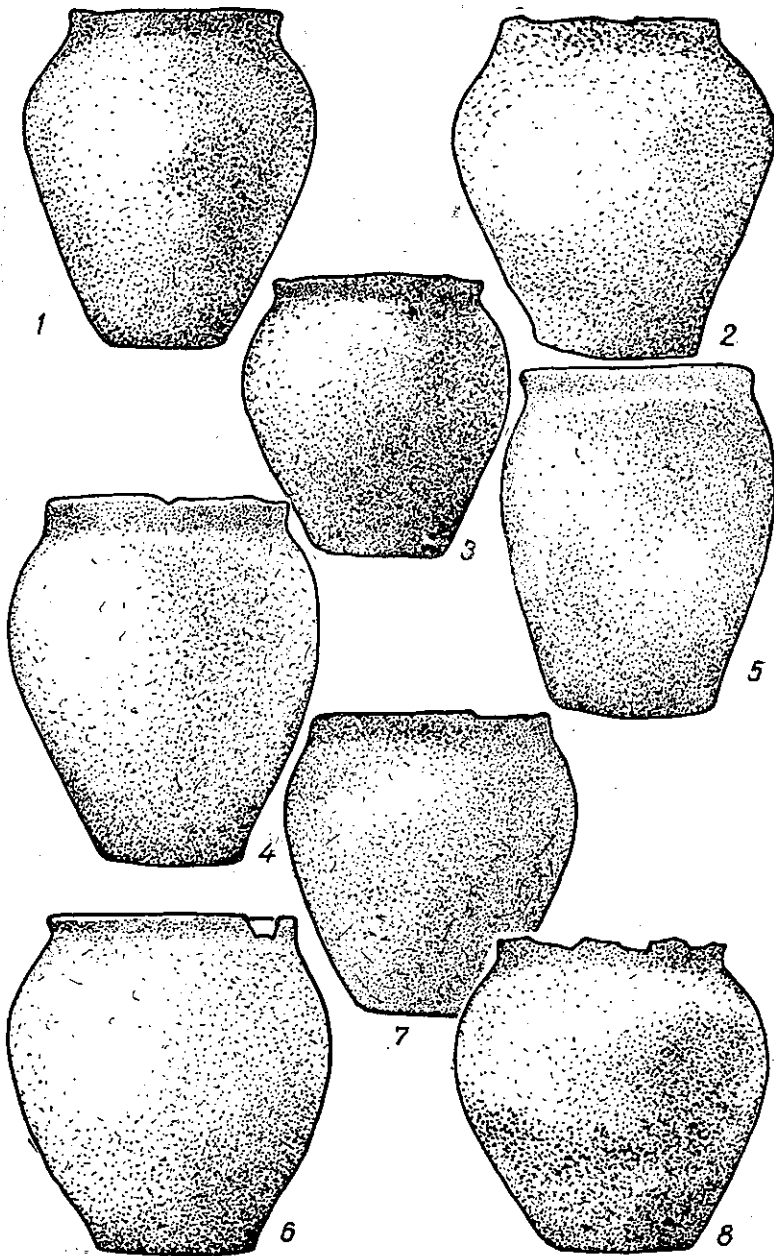

Рис. 4. Посуд празького типу з Поморав'я (Девинська нова весь — 1—8, за Я. Ейсером).

Треба визнати, що корчацька кераміка знаходить собі одночасно аналогії, з одного боку, з зарубинецькою керамікою, а з другого — з посудом празького типу (рис. 4—6).

І. Борковський, який вперше відокремив тип кераміки, визначений ним як «празький», додержувався думки, що кераміка празького типу генетично сходить до кераміки латенського типу. Виділивши кераміку празького типу в особливу типологічно-хронологічну групу, він вважав,

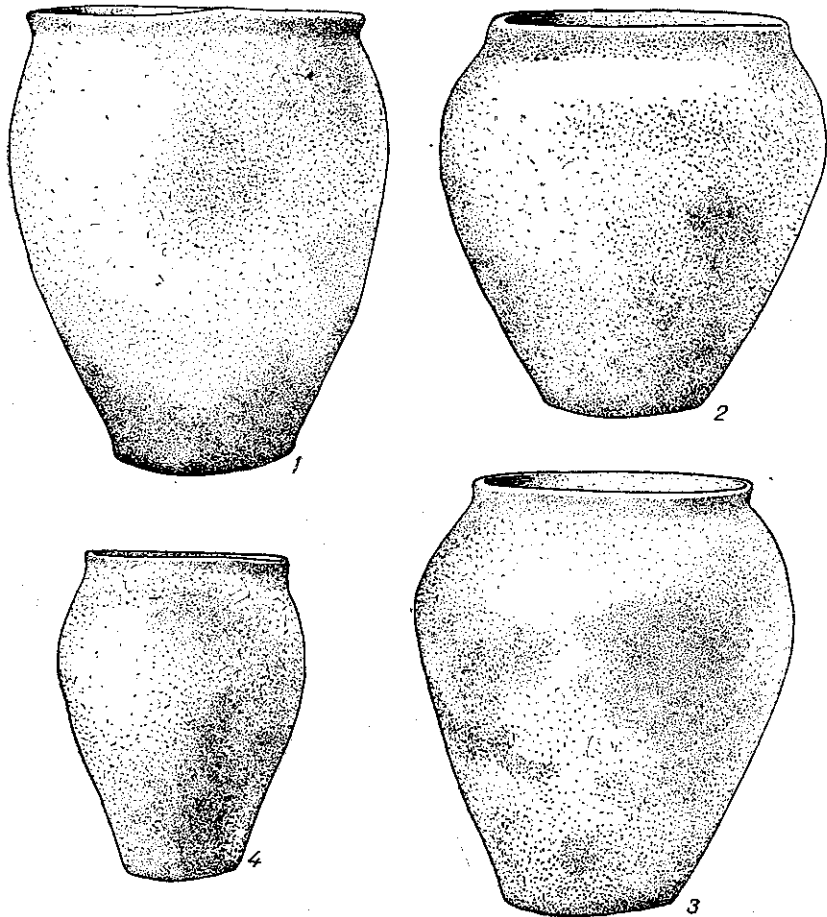

Рис. 5. Посуд празького типу з Поморав'я (Пжитлуки — 1, Велатице — 2, 3, 4, за Й. Поуліком).

що це була характерна місцева кераміка. На його думку, вона існувала поруч з групами римсько-провінціальної культури і, відповідно до цього, становить посередню ланку між пізньолатенською і так званою «городищенською» керамікою²⁶.

Я. Ейснер в основному приєднується до І. Борковського. Подібно останньому, він називає празьким типом «горшок з низьким прямовисним, або майже прямовисним, горлом». Датуючи урнові поховання з посудом празького типу V—VIII ст., Ян Ейснер стверджував, що «празький тип та деякі орнаментовані зразки походять з культур, розташованих на північ від Дунаю». «Виникнення горшка празького типу треба шукати швидше за все за римських часів на польській території». На

²⁶ I. Borkovský, *Staroslovánská keramika ve střední Evropě*, Прага, 1940, стор. 38.

його погляд, посуд з типологічними ознаками празького типу — «північний елемент, який через поморав'я поширився аж до Братиславських воріт. На південь від Братиславських воріт кераміка празького типу досі не була знайдена»²⁷.

Аналогічних поглядів додержується Й. Поулік. На відміну від Я. Ейснера, який вживав термін «догородищенська кераміка», Й. Поулік ліпший неорнаментований посуд з невідігнутим назовні краєм називає «слов'янською керамікою першої стадії»²⁸. В свою чергу, орнаментований посуд з відігнутим назовні краєм, зроблений на ручному крузі, він відносить до другого наступного ступеня («городищенська кераміка», за Ейснером). «Цю кераміку ми знаємо на всій слов'янській території. В Моравії й взагалі в Чехословаччині вона знаходиться в похованнях з трупоспаленням та в більш давніх похованнях з кістяками»²⁹. «В південній Моравії слов'яни не розвинулись як народ з колишніх різнорідних етнічних елементів, а, як видно з археологічних джерел IV та V ст. н. е., з'являються як цілком нова, отже зайшла, етнічна група».

Ось стисло викладена схема концепції, з якою наприкінці 40-х — на початку 50-х років виступили досить одноставно чеські вчені. Спираючись на матеріали розкопок, вони висунули твердження, що в Карпатській улоговині, «в заливних районах нижньої течії річок Дії та Морави», десь в V ст. н. е. з'являються пам'ятки нового типу, поселення з житлами-напівземлянками й печами, складеними з великих булижників, та трупоспальні могильники з урнами празького типу³⁰. Щодо питання про генетичні коріння посуду, властивого цим пам'яткам V—VII ст., то, на думку І. Борковського, Я. Ейснера та ін., кераміка празького типу сходить до типологічних груп пізньолатенської кераміки.

Не важко бачити, що це спостереження збігається з згаданою вище вказівкою на типологічну подібність корчацьких та корчуватівських урн. В обох випадках мова йде про археологічні пам'ятки латенської доби, про первісну латенську основу як корчацької кераміки в Подніпров'ї, так і кераміки празького типу в Поморав'ї.

Для нас поки що лишається неясним, чи сходять корчацькі урни безпосередньо до місцевих зарубинецько-корчуватівських пам'яток Подніпров'я, чи, може, незалежно від останніх, вони, разом з керамікою празького типу, мають якесь інше джерело, спільне як для Подніпров'я, так і для Поморав'я.

Нещодавно, в 50-х роках, тотожні празьким пам'ятки були виявлені на нижньому Дунаї в Румунії. З тамтешніх пам'яток на увагу заслуговують такі, як, приміром, могильник з трупоспаленням в Серата-Монтеору (район Бузеу, область Плоешті) (рис. 6)³¹. Тут було розкопано понад 1500 поховань. Серед них зустрічаються урнові й безурнові трупоспалення, окремі поховання з урною, оберненою дотори дном, яка прикривала собою рештки спалення, поховання в ямах, вимазаних глиною або обставлених саманними плитами. До складу керамічного ком-

²⁷ Jan Eisner, *Devinská nova vjes*, Братіслава, 1952, стор. 250—251, 366.

²⁸ Про посудини першої стадії Й. Поулік пише: «Високі й стрункі посудини празького типу... досить масивні, а їх грубе дно іноді трохи відокремлене. Вони робилися від руки. Для них характерний коричневий, червонувато- та сіро-коричневий колір, у домашні пісок» (J. Poulik, *Staroslovanská Morava*, Прага, 1948, стор. 15, 181, табл. 4, 1—7, 5, 1, 2).

²⁹ J. Poulik, вказ. праця, стор. 17, 181—182. Трупоспалення з урнами празького типу Й. Поулік, так само як і Я. Ейснер, датує часом з V ст. до кінця VIII ст.

³⁰ J. Poulik, *Jižní Morava země dávných Slovanů*, Брно, 1948—1950, стор. 127.

³¹ Про розкопки могильника в Серата-Монтеору див.: SCIV, т. IV, 1—2, 1953, стор. 83—86, рис. 15; там же, т. VI, 3—4, 1955, стор. 497—512, рис. 11, 2—3; *Materiale*, т. IV, 1957, стор. 187—194, рис. 516, 2; там же, т. VI, 1959, стор. 509—512; там же, т. VII, 1961, стор. 513—517. *Por. Dacia*, т. I, н. с., 1957, стор. 289—295, табл. I, 4, 7.

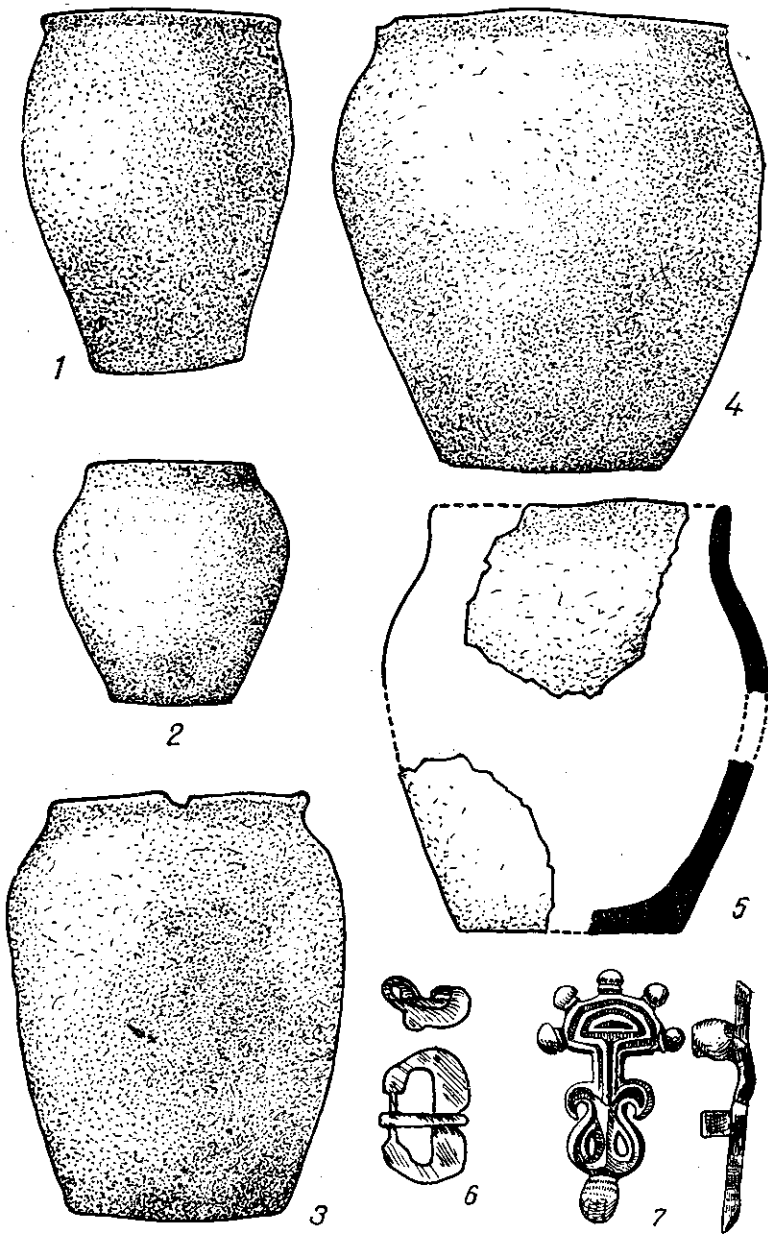

Рис. 6. Посуд з Нижньої Наддунайщини (Серата-Монтеору — 1—7, за П. Нестером).

плексу могильника в Серата-Монтеору входили ліпні урни, аналогічні посуду празького типу, та фрагменти посуду, зробленого на гончарському крузі. З окремих знахідок треба відзначити срібні позолочені пальчасті фібули. Ці фібули, як і могильник в цілому, датуються VII ст. н. е.³²

Знахідка разом посуду, зробленого на гончарському крузі, та посуду, аналогічного кераміці празького типу, свідчить, що могильник в Серата-Монтеору належить до дещо пізнішої доби, що він становить ознаку не стільки першої, початкової, скільки наступної фази, коли в пам'ятках досліджуваної доби поряд з ліпним неорнаментованим посудом починає з'являтися вже й гончарний посуд, спочатку зроблений на повільному, а згодом і на прискореному крузі³³.

До пізнішої доби належать два могильники в Сата Ноу, Адамклійського району, Констанцької області, розкопувані в 1948, 1956 та в 1957 р.³⁴ Серед розкопаних поховань переважали урнові трупоспалення, але траплялися й безурнові, а також поховання в ямі, вистеленій та обставленій кам'яними плитами, подібно до того, як це спостерігалось в корчацьких похованнях на Тетереві. В Сата Ноу були знайдені ліпні урни «типу Праги або Монтеору» і, поряд з цим, як це характерно для подібних пам'яток даного етапу, гончарний посуд, в тому числі з пролощеним орнаментом по вертикалі та у вигляді ромбічної сітки.

Крім Серата-Монтеору та Сата Ноу, посуд, аналогічний кераміці празького типу та Корчака, зустрінутий на Нижній Наддунайщині і серед інших пам'яток — в Балта Верде (кінець VII ст.), в Бухаресті та його околицях (Куртя Веке, Міхай Воде), в Сучаві, Тиргул, Секуеск тощо³⁵.

Урнові поховання в кам'яних ящиках трапляються в Нижній Наддунайщині не тільки в пам'ятках другої половини I тисячоліття н. е., як Сата Ноу (VIII ст.), а й за попереднього часу, наприклад в дакійському могильнику римських часів в Сопоруле де Кимпіє³⁶.

Житла Нижньої Наддунайщини в досліджувану добу мали вигляд напівземлянок з печами-кам'янками, складеними з булижників³⁷.

Отже, на підставі археологічних матеріалів Нижньої Наддунайщини можна накреслити таке ж чергування етапів і ту ж схему розвитку кераміки, як і для Поморав'я³⁸. Це спостереження має істотне значення; воно свідчить, що типологічний розвиток кераміки становив собою процес позарайонового масштабу.

³² М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы в связи с археологическими памятниками VI—XII вв. н. э. на территории РНР, Дасія, т. I, н. с., 1957, стор. 310.

³³ «За металевими виробами, що супроводять покійників (пальчасті фібули, пряжки та ін.), проф. Й. Нестор датує могильник VII ст., але не виключено, що частина поховань може бути датована другою половиною VI ст. За поховальним обрядом (поховання покійника після спалення в ґрунтових ямах та рідше в урнах) монтеорський могильник має подібність з деякими ранньослов'янськими могильниками Прип'ятського Полісся, з трупоспаленнями в Старому Місті (Чехословаччина) та в Медзіборові поблизу Варшави» (М. Кишваси-Комша, вказ. праця, стор. 309—310).

³⁴ Розкопки Б. Митря, див. SCIV, т. II, 1, 1949, стор. 146—151; Materiale, т. V, 1959, стор. 535—542, рис. 2; там же, т. VI, 1959, стор. 511, рис. 1, 9—11.

³⁵ Materiale, т. II, 1949—1950, стор. 402, рис. 132, 5; SCIV, т. V, 1—2, 1954, стор. 299, рис. 3; там же, т. II, 1951, табл. VIII, 2; пор. М. Кишваси-Комша, вказ. праця, стор. 310, 327, прим. 9—11.

³⁶ Materiale, т. VI, 1959, стор. 394.

³⁷ М. Кишваси-Комша, вказ. праця, стр. 312, прим. 21.

³⁸ «Щодо кераміки могильників в селах Монтеору, Балта Верде та Сата Ноу, то на її підставі можна простежити еволюцію слов'янської кераміки від урн празького типу (друга половина VI ст.) до IX ст.; спочатку існували ліпні неприкрашені горшки празького типу (Серата-Монтеору, Балта Верде, Бухарест, Сучава, Тиргул-Секуеск). Пізніше з'являється кераміка, що, нагадуючи горшки празького типу, вже вироблена на примітивному гончарському крузі й прикрашена лінійно-хвилястим орнаментом лише на плічку (Монтеору, Балта Верде)... На кераміці могильника з с. Сата

На сьогодні, завдяки розширенню джерелознавчої бази, ми маємо можливість говорити не тільки про племінне, а й про надплемінне, загальноетнічне членування поховальних обрядів, інвентаря, форм житлобудівництва тощо.

Твердження, згідно з яким «найдавніші племена, в кожному разі багато з них уже з моменту їх виникнення, мали свої сталі культурноетнічні ознаки»³⁹, вимагає істотних поправок, особливо якщо справа йде про племена другої половини I тисячоліття н. е.

Згадуючи про племінне членування для даного часу, ми повинні говорити про племінне розгалуження в межах єдиної етнічної особливості. Примат повинен належати елементам етнічної спільності, а не факторам племінної розчленованості, хоч остання, як уже сказано, ще зберігала своє дійове значення. На жаль, цьому досі не надавалося ваги, і надплемінні, загальноетнічні ознаки раз у раз приймалися за племінні, або ж навпаки.

У світлі археологічних матеріалів, здобутих за останні роки в країнах народної демократії — Польщі, Чехословаччині, Румунії, Болгарії — ми маємо підстави досліджувати процеси і явища не лише племінного, а й загальноетнічного масштабу в їх послідовній зміні за окремими етапами. Так, для пам'яток корчацького типу в Подніпров'ї, праського типу в Поморав'ї та в Нижній Наддунайщині однаково характерні могильники з трупоспаленнями та з ліпним посудом без прикрас з невідігнутою шийкою. Для пам'яток наступного етапу властивий ліпний посуд більш розвинених типологічних груп в сполученні з гончарним посудом, трупоспалення в поєднанні з трупопокладенням, більш багатий і різноманітний інвентар, не властивий пам'яткам корчацького або праського типів. Завершують чергування етапів за досліджуваної доби пам'ятки, в яких панують курганні трупопокладення та гончарний посуд.

Процес розвитку від трупоспалень до трупопокладень, етапи змін, поява тієї або іншої групи речей в інвентарі пам'яток тощо становлять невід'ємну ознаку не одного окремого району, а великих територіальних просторів, як це було показано вище.

Усе зазначене має найближче відношення до постановки питання про Корчак. Корчак — давня культура древлян — має схожість з археологічними пам'ятками праського типу Карпатської улоговини й типу Серата-Монтеору та інших в Нижній Наддунайщині. Якщо досі ми оцінювали Корчак як вузьколокальну культурно-типологічну групу, територіально пов'язану виключно з тетерівським Поліссям, і шукали для нього виключно місцевих генетичних основ, то тепер наявність подібних типологічно й хронологічно споріднених пам'яток примушує змінити постановку питання і, не знімаючи питання про місцеві генетичні зв'язки, визнати, що пам'ятки спільного культурного типу охоплюють найширшу територію від верхнього Дніпра до Морави та від Полісся до нижнього Дунаю.

На сьогодні досить ясно, що в другій половині I тисячоліття н. е. на всій території від Подніпров'я до Дунаю набувають поширення однотипні археологічні пам'ятки, саме курганні й безкурганні могильники

Нова спостерігаються елементи слов'янської кераміки кінця IX—X ст.» (М. Кишвася-Комша, вказ. праця, стор. 311—312).

Пам'ятки з території Польщі дозволяють відтворити подібну картину розвитку, «починаючи з кінця доби переселення народів до середини X ст.». «Поселення в м. Любич зосереджує еквіваленти посудин басейну нижньої Вісли, Варти й Одера до X ст.» (B. Zielenka, Zabiti z osady wczesnosrednjo-wiecznej w m. Lubicz, pow. Toruń, Wiadomości Archeologiczne, т. XXVI, 3—4, 1959—1960, Варшава, стор. 243—250, табл. 58, 4, 6; 59, 1, 2).

³⁹ П. Н. Третьяков, Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинцевская культура, СА, 1960, № 1, стор. 46; й о.г.о. ж, Восточнославянские племена, М., 1958, стор. 228 і далі.

з трупоспаленням, з урновими й безурновими похованнями, іноді в ямах, обставлених камінням, з невисокими насипами тощо. Для інвентарів цих пам'яток властивий ліпний посуд, переважно подовжені урни, без орнаменту, з короткою шийкою. Незважаючи на територіальну розчленованість, ці пам'ятки датуються однаково часом з V до VIII ст. Вражає паралелізм явищ, подібність форм, тотожність процесів. Скрізь панує однаковий поховальний обряд, та сама кераміка, ліпний посуд без орнаменту, той же тип жител-півземлянок, печі-кам'янки й т. ін.

Корчак репрезентує місцеву культуру правобережного Полісся, відтворює варіант франньої древлянської культури, але древляни — одне з слов'янських племен. Вони — слов'яни, і тому їх культура має ознаки загальної культури слов'ян.

Щоправда, поки що ми знаємо далеко не все. Ми знаємо Корчак як культуру древлян на території правобережного Полісся, але нічого не знаємо про територіальне поширення в Подніпров'ї пам'яток корчацького типу.

За межами Полісся нам відомі пам'ятки типу Луки-Райковецької на Гнилоп'яті, Стецівки і Пеньківки на Тясміні, Пекарів на Росі, Скибинців та Самчинців на Південному Бузі та ін.⁴⁰, але всі вони становлять собою пам'ятки не корчацького типу й часу, а наступного періоду. Для них характерні ліпний посуд інших форм, сполучення ліпного та гончарного посуду, різноманітні прикраси й речі, що відсутні в Корчаку.

Нам поки що невідомо, як відбувався в лісостеповій смузі, в районах поширення черняхівської культури, перехід від останньої до пам'яток типу Стецівки — Пеньківки. Чи, може, на відміну від Полісся, на Росі, Тясміні і т. д. виникає певний вакуум і лише дещо згодом з'являються й набувають поширення пам'ятки згаданого типу Стецівки — Пеньківки. Для розв'язання поставленого тут питання потрібні дальші докладні польові дослідження.

⁴⁰ Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г., КСИИ, в. 8, 1959, стор. 30—36; Д. Т. Березовец, Славянские поселения в устье Тясмина, там же, стор. 37—45; И. П. Хавлюк, Отчет о работе Подольского отряда по изучению раннеславянских поселений в среднем течении р. Ю. Буга, 1959, стор. 1—12, Науковий архів ІА АН УРСР, 1959/18.